

Kozłowska, Dorota / Wernerowa, Wiesława

Polscy twórcy kartografii Syberii w XIX wieku : (w świetle materiałów bibliograficznych Bolesława Olszewicza)

Analecta 8/1(15), 93-119

1999

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dorota Kozłowska, Wiesława Wernerowa

POLSCY TWÓRCY KARTOGRAFII SYBERII W XIX WIEKU (w świetle materiałów bibliograficznych Bolesława Olszewicza)

Wielu Polaków, którzy w XIX wieku znaleźli się na Syberii bądź jako zesłańcy polityczni, bądź jako urzędnicy wojskowi w służbie rosyjskiej, przyczyniło się w znacznym stopniu do lepszego poznania geografii tego terytorium. Ich badania i prace opisywane były już wielokrotnie i w różnych aspektach. Historyków kartografii i geodezji interesował szczególnie dorobek tych oficerów w służbie rosyjskiej, którzy pracowali w oddziałach topograficznych na terenie całego niemal Cesarstwa Rosyjskiego¹. Jest rzeczą znamionną, że w okresie porozbiorowym terenem pracy kilkudziesięciu kartografów, geodetów, geografów, geologów narodowości polskiej był przede wszystkim Kaukaz, Turkiestan, Ural, a także Syberia i Azja Środkowa. Do historii kartografii weszli jednak głównie ci Polacy, którzy doszli do wysokich stanowisk w rosyjskiej służbie wojskowej. Byli to m.in. Józef Chodźko, Bronisław Grąbczewski, Edward Kowerski, Hieronim Stebnicki, Józef i Stanisław Żylińscy, Karol Bohdanowicz, Leonard Jaczewski. Niektórzy z nich pozostawili trwałe ślady w kartografii syberyjskiej. Nie posiadamy dotąd jednak całościowego ujęcia polskiego udziału w kształtowaniu kartograficznego obrazu Syberii.

Pretekstem do niniejszego spojrzenia na dokonania Polaków w tak wyznaczonym zakresie są wydane ostatnio, archiwalne już, materiały bibliograficzne Bolesława Olszewicza². Ta dwutomowa praca zawiera chronologiczny zestaw haseł z zakresu kartografii polskiej XIX wieku. Powstała ona po II wojnie światowej i była kontynuacją prac bibliograficznych, które Profesor doprowadził do końca XVIII w. i opublikował jeszcze przed wojną³.

Materiały obejmują prace kartograficzne Polaków lub wykonywane z ich udziałem w kraju i poza nim. W nadanym przez autora kształcie publikacja ta nie jest ani katalogiem, ani bibliografią map, ale trafnie określonym w podtytule *Przeglądem chronologiczno-bibliologicznym*. Podobnie jak poprzednie tomy, dotyczące

okresu staropolskiego, jest on zbiorem opracowanych lub tylko sygnalizowanych faktów, prac oraz biografii odnoszących się do kartografii, które Olszewicz gromadził praktycznie przez całe życie na podstawie kwerend bibliotecznych i archiwalnych oraz przeglądu zawartości katalogów, bibliografii i dostępnej literatury. Należy tu uściślić, że generalnie jest to piśmiennictwo powstałe do wczesnych lat sześćdziesiątych, bowiem w latach następnych materiał był uzupełniany przez autora tylko sporadycznie. Późniejsi redaktorzy⁴ już po śmierci Profesora, podejmując próby przygotowania materiałów do wydania, niektóre hasła wzbogacili o nowszą literaturę.

Olszewicz nie ukończył swej *Kartografii polskiej XIX wieku*. Dlatego poszczególne hasła różnią się i to dość znacznie objętością, ujęciem treści i szczegółowością zapisu. Jednak w całości tworzą bardzo interesujący i obszerny materiał źródłowy przeznaczony przede wszystkim do wykorzystania przez historyków nauki.

Artykuł niniejszy stanowi próbę przedstawienia tych materiałów we fragmencie dotyczącym kartografii Syberii z odniesieniem (przynajmniej częściowym) do późniejszej literatury i prac współczesnych⁵.

Jan POTOCKI

W *Kartografii polskiej XIX w.* pierwsze informacje o Polakach na Syberii znajdujemy pod datą 1805–1806⁶. Są to lata trwania misji dyplomatycznej J.A. Gołownki na do Chin, której celem było oficjalne powiadomienie cesarza o wstąpieniu na tron cara Aleksandra I, a istotny jest fakt że w tej podróży przez Syberię uczestniczył Jan Potocki, (1761–1815)⁷ jako kierownik działu naukowego misji. Towarzyszyli mu m.in. wybitny rosyjski astronom Fryderyk Teodor Szubert i oficerowie inżynierii płk. T. d' Auvray i ppor. K. Tenner. Zakładano przeprowadzenie badań zarówno na Syberii jak i na terytorium chińskim. W opinii Władysława Kotwicza dział naukowy był zorganizowany bardzo starannie, „znakomity szef, wybitni przedstawiciele różnych nauk doskonale zaopatrzeni w instrumenty i materiały – wszystko to przypominało słynne ekspedycje akademickie, wysyłane dla badania Syberii przez Akademię Nauk w Petersburgu w XVIII w.”⁸.

Podczas podróży wykonano wiele obserwacji astronomicznych i prac topograficznych, ustalono położenie geograficzne kilku miast. W doniesieniach do władz Potocki zwracał uwagę na znaczenie dla kartografii Syberii podstaw pomiarowych uzyskanych w drodze z Kazania do Irkucka, zawarł też ciekawe projekty pomiaru stopnia południka na Syberii. Do planowanego pomiaru szerokości geograficznej Pekinu jednak nie doszło, misja bowiem nie uzyskała zgody na przekroczenie granicy i dotarła w okrojonym składzie tylko do Mongolii. Projekt powiązania pomiarów poczynionych przez misjonarzy w Mongolii i Mandzurii z pomiarami syberyjskimi nie mógł być zrealizowany. Misja powróciła do Irkucka, a dalszy plan prac, jaki ułożył Potocki z Gołownikiem, przyniósł zbadanie ziem położonych między Bajkałem i granicą chińską od Kiachty do Amuru, oznaczenie wysokości

rozmaitych punktów na Syberii wschodniej i zaznaczenie na mapie złóż w paśmie nerczyńskim. Według Olszewicza praca Potockiego pt. *Dissertation sur le grand plateau de l'Asie* zaginęła i nie została odzyskana. Natomiast tekst memoriału Potockiego o wyprawie zamieścił w cytowanej pracy W. Kotwicz.

Józef KOPEĆ

Dla dziejów kartografii postać Józefa Kopia (1759–1827)⁹ jest szczególnie interesująca z uwagi na opracowaną przez niego mapę Azji południowo-wschodniej. Ten uczestnik powstania kościuszkowskiego, „żołnierz patriota zwany polskim Silvio Pellico” – jak pisze Olszewicz – wzięty do niewoli pod Maciejowicami, został w 1795 r. zesłany na Kamczatkę. Po powrocie do kraju spisał pamiętnik, który miał dwie wersje rękopiśmienne z 1810 i 1821 roku, a drukiem ukazał się kilkakrotnie i to dopiero po śmierci autora. Mapa powstała w 1821 r., gdy Kopeć po raz drugi opracowywał pamiętnik poszerzając go znacznie pod wpływem relacji Karola Chojeckiego¹⁰. W tej nowej wersji rękopiśmiennej znalazły się także rysunki autora oraz wspomniana mapa.

Obszerny opis zamieszczony przez B. Olszewicza pod datą powstania mapy poprzedza jej pełny, określający duży zasięg terytorialny, tytuł oraz tekst dedykacji dla cara Aleksandra I: „Mappa cypla Azji i Kamczatki brzegami Ameryki: Nowey wschodnio-północnej, przez które światy Kook (! = Cook) przechodził i dla lodów przymuszony był zawrócić się – Carte du Cap d'Azie ou de l'extrême Sybérie qui: s'éleve vers les côtes de l'Amerique Septentrionale, jusqu'à l'Océan depuis le port Ochock a occident et a l'ambouchure (!) du fleuve Uda, avec des observations relatives a l'expédition qui a été faite de Kamschatka (!) aux Japons (!) avec les marins jettés (!) en 1793 (! = 1783) sur ces plages, traduites du russe par Kopeć qui a passé comme déporté cinq (!) ans a Kamschatka. Delivré enfin par Paul I et transporté à la suite de l'expédition angloise avec de chiens ou leifs (! = cerfs), il a passé pres du point ou les fameux Rok (! = Cook) et Laperonse (! = La Perouse) ont abordé sous le 70 degré de latitude septemtrionale (!) – Augustissimo ac potentissimo Russorum Imperatore et autocratori Alexandro I ...”¹¹.

Rękopiśmienna mapa Kopia wykonana była w trzech egzemplarzach, ale nie pozostała przy rękopisie dziennika. Dwa egzemplarze znajdowały się w Towarzystwie Przyjaciół Nauk w Poznaniu, trzeci natomiast, o odmiennym tytule, w Bibliotece Zamoyskich w Warszawie. Wszystkie trzy, zdaniem B. Olszewicza, zaginęły podczas wojny, pozostały tylko reprodukcje przerysu jednej, z nich pod zmienionym tytułem „Mapa podróży generała Kopia”, która była dodana do dwóch wydań *Dziennika* z r. 1863 i 1868, (zob. ryc. 1).

Mapa nie była pracą oryginalną. Kopeć podpisał się na niej, ale też w dzienniku wskazał na jej źródła. Prototypem miała być mapa otrzymana na Kamczatce od rosyjskiego kapitana Olesowa, który ją sam wykonał na podstawie innych map, m.in. wybrzeży Japonii. Autor *Kartografii polskiej XIX w.*, poddaje w wątpliwość informację generała, sądząc, że podobnie jak przekrecone zostały przez niego

nazwiska słynnych podróżników Cooka i La Perousa, mylnie jest nazwisko ofiarodawcy mapy. Uważa natomiast, że był nim „z wszelką pewnością Grzegorz Ławrow naczelnik portu w Ochocku” i szeroko tę tezę uzasadnia. Samą, zaś mapę ocenia bardzo krytycznie, bo już w momencie wydania „była przestarzała i mimo siatki geograficznej, dziwaczna w ujęciu fantastyczna w rysunku zarysu lądów mylna w proporcjach, nieściśła w umiejscowieniu poszczególnych obiektów geograficznych, błędna w nazwach i nazwiskach. Wydanie jej w r. 1863 bez stosownego wyjaśnienia było zupełnym anachronizmem”. Tajemnicze są liczby zamieszczone na mapie, wyjaśnia je legenda zachowana we wspomnianym rękopisie *Dziennika*¹².

Znamy trzy wersje rękopiśmienne mapy Kocpia. Dwie z tytułem polskim i francuskim, (ze zbiorów Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu) po odnalezieniu w roku 1971 przez Zofię Haczewską podczas opracowywania zbiorów kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie, były przedmiotem szczegółowych badań¹³. Na trzecią wersję natrafiono natomiast niedawno w Bibliotece Narodowej Ukrainy w Kijowie¹⁴. Tytuł tej mapy, format i treść wskazuje, że jest to pierwowzór wydania berlińskiego z 1863 r.

Wobec cytowanej wyżej surowej opinii o mapie generała, interesująca jest kraczkowo różna ocena Z. Haczewskiej, która na podstawie szczegółowej analizy obu odnalezionych wersji, a także *Dziennika* stwierdza, że całość jest cennym, pierwszym materiałem do badania Syberii z końca XVIII w. Autorka potwierdza też nazwisko Olesowa (Ollessowa) jako ofiarodawcy na Kamczatce, uważa jednak, że rodowód mapy wymaga dalszych studiów¹⁵.

Józef KOBYLECKI

Mapa Syberii, jedynie odnotowana przez Olszewicza pod datą 1837 bez szerszego komentarza, powstała jako załącznik do 2-tomowej książki pt. *Wiadomości o Syberii i podróże w niej odbyte w latach 1831, 1832, 1834*, wydanej w tym samym roku w Warszawie pod kryptonimem J.K.¹⁶.

Autor mapy Józef Kobylecki, (1801–1867) był polskim oficerem w służbie rosyjskiej i karnie przeniesiony został do Tobolska po odmówieniu udziału w tłumieniu powstania listopadowego. Zwiedził duże obszary południowej Syberii aż po granicę chińską, opisał m.in. swą podróż z Irkucka do Kiachty.

Książka oparta nie tylko na własnych obserwacjach, ale też na literaturze stanowiła w owym czasie „jedno z najbardziej wyczerpujących źródeł wiedzy o Syberii”¹⁷. Natomiast ilustrująca, książkę „Mappa Syberii” zawiera ciekawy aneks – szczegółową mapkę okolic jeziora Bajkał z zaznaczoną drogą do Kiachty przez góry Chaban Daban.

Gustaw EHRENBURG

Kolejna mapa związana z nazwiskiem bardzo znanego polskiego zesłańca pochodzi z połowy XIX w. Jest nią interesująca, z uwagi na obszar jaki przedstawia,

rysowana tuszem „Mappa Okręgu Nerczyńskiego czyli Dauryi Rossyjskiej 1854 ofiarowana Pannie Józefie Brynkównie przez E.G.” Wykonana w skali ok. 1:3 000 000, opatrzona legendą. Zawiera szczegółowy obraz rzek, pasm górskich, dróg, miejscowości, zaznaczone są też huty, kopalnie i twierdze¹⁸ (zob. ryc. 2). Mapa zachowała się do dziś w zbiorach Ossolineum, w tomie 4. rękopisu pt. *Rachunki domu prowadzonego na Syberii w okręgu nerczyńskim przez wygnańców: Jerzego Brynka wraz z Antonim Beaupré i Karolem Podlewskim*. Rozwiązanie nazwiska nie tylko ofiarodawcy mapy, ale też jej autora podaje w *Wyjaśnieniach do rękopisu* Maria Podlewska: „Mapka Okręgu Nerczyńskiego rysowana przez Gustawa Ehrenberga także wygnańca, kolegę”¹⁹.

Gustaw Ehrenberg, (1818–1895), poeta, filozof, publicysta, naturalny syn cara Aleksandra I i Heleny Rautenstrauchowej, członek Stowarzyszenia Ludu Polskiego; zesłany został na Syberię w 1839 r. i przebywał tam 20 lat. Po powrocie do kraju był w latach 1868–1870 kierownikiem Biblioteki Ordynacji Zamojskich w Warszawie. *Reminiscencje z Syberii* zawiera wiele jego prac literackich²⁰.

Rufin PIOTROWSKI

Krótką notką bibliograficzną B. Olszewicza pod r. 1863 informuje o mapie pt. „Map of M. Rufin Pietrowski's (!) routes to and from Siberia”, London Routledge Co – Stanford Geographical Establishment, London, dodanej do angielskiego przekładu książki Rufina Piotrowskiego *My Escape from Siberia*²¹. Było to trzecie wydanie *Pamiętników* z pobytu na Syberii spisanych po ucieczce z zesłania i wydanych w 3. tomach w latach 1860–61, które „cieszyły się niezwykłym rozgłosem w Europie i zostały przetłumaczone na kilka języków”.

Rufin Piotrowski 1806–1872, pedagog, emigrant i pamiętnikarz, zesłany został na katorgę do Wschodniej Syberii w r. 1845. Podczas 17-miesięcznego pobytu na zesłaniu „metodycznie zbierał wiadomości o Syberii – pisał jego biograf Andrzej Biernacki – zaznajamiał się z jej geografią i historią, przewiadywał o gospodarce i o politykę, łowił wieści o miejscowych obyczajach”²².

Trzeci tom *Pamiętników*, który z własnym wstępem wydał w Krakowie w r. 1902 Jan Czubek, opatrzony był również mapą trasy zsyłki i ucieczki Rufina Piotrowskiego z zesłania²³.

Benedykt DYBOWSKI

Lata siedemdziesiąte i następane XIX w. są szczególnie ważne dla kartografii Syberii z uwagi na wszechstronne badania polskich przyrodników – zesłańców po powstaniu styczniowym – Benedykta Dybowskiego, Wiktora Godlewskiego, Aleksandra Czekanowskiego oraz Jana Czerskiego. Ci bowiem badacze, szeroko znani i opisani w polskiej i rosyjskiej literaturze²⁴, pozostawili w swym bogatym dorobku naukowym także prace kartograficzne. Oryginalne mapy, szkice i profile, rezultat badań terenowych prowadzonych podczas licznych wypraw, dołączane

były do sprawozdań ogłaszanych najczęściej w wydawnictwach Syberyjskiego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego²⁵.

Ten wybitny zoolog, (1833–1930), adiunkt Szkoły Głównej, badacz Syberii od 1864 do 1877 r. (zob. ryc. 3), a po zwolnieniu z zesłania także Kamczatki i Wysp Kurylskich, od 1882 r. profesor Uniwersytetu Lwowskiego – rozpoczął w r. 1869 kilkuletnie badania fauny Bajkału wspólnie ze swym towarzyszem na zesłaniu, zoologiem Wiktorem Godlewskim.

W *Kartografii polskiej XIX w.* B. Olszewicz wymienia dwie mapy odnoszące się do tych badań²⁶. Jedna z 1870 r. bez podanego tytułu dodana była do pracy obu badaczy pt. *Etiudy u jugozapadnych okoniecznosti Bajkała. I. Fiziko-gieograficzne zamietki*²⁷. Druga, wykonana w r. 1877, batymetryczna mapa Bajkału od ujścia Selengi do ujścia Angary, stanowiła rezultat pomiarów głębokości prowadzonych głównie w ostatnim roku badań terenowych, właśnie w celu sporządzenia mapy²⁸.

Informacje o tej mapie B. Olszewicz uzupełnia krótkim komentarzem. Nawiązując do wcześniejszej mapy batymetrycznej jeziora Bajkał z r. 1798, odkrytej przez Leonarda Jaczewskiego blisko sto lat później²⁹, wyjaśnia, że „zdjęcie to było zapomniane. Dybowski i Godlewski nie wiedzieli o swych poprzednikach, mimo wszystko więc byli pionierami”.

Dodajmy, że w opinii G. Brzęka – autora najnowszej monografii o Dybowskim – „wszechstronne badania Bajkału miały charakter wybitnie limnologiczny w nowoczesnym znaczeniu i były tym samym na wskroś pionierskie a najważniejsze wyniki dały pomiary batymetryczne, gdyż podniosły wiedzę o głębokości jeziora z około 1000 do 1320 m i wykazały, że misa Bajkału rozpada się na dwie niecki lub baseny, które są podzielone podwodnym wypiętrzeniem na głębokości 60–70 m”³⁰.

Aleksander CZEKANOWSKI

Uznany przez B. Olszewicza za jednego z najwybitniejszych badaczy Syberii wschodniej i jednego z największych przyrodników w ogóle A. Czekanowski (1833–1976) geolog i geograf, zesłaniec po powstaniu styczniowym, dopiero od 1868 r. mógł poświęcić się pracy naukowej. Dzięki koledze z Dorpatu Fryderykowi Schmidtowi podstawą tej działalności stał się Syberyjski Oddział Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, kierowany wówczas przez Polaka gen. inż. Bolesława Kukiela.

Bogaty dorobek Czekanowskiego uwieczniony mapami terenów wschodniej Syberii mało lub zupełnie nieznanymi, uwzględniony jest w *Kartografii polskiej XIX wieku* w ośmiu hasłach, ze szczegółowym biogramem i obszernym wykazem literatury³¹. W r. 1869 Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne powierzyło Czekanowskiemu zbadanie południowej części guberni irkuckiej pod względem geologicznym. Rezultatem 3-letniej wyprawy, podczas której zbadał brzegi rzek Angary, Bielój Oki oraz gór nad Bajkałem aż do górnej Leny, było kilka publikacji, za które otrzymał mały złoty medal Towarzystwa. Do najobszerniejszej pracy natomiast dołączona została „Karta Irkuckiej Gubernii izdana Sibirskom Otdielom

Impieratorskiego Russkiego Geograficznego Obszczestwa, Irkuck 1873³². Była to pierwsza geologiczna mapa tego terytorium i w r. 1875 została nagrodzona na wystawie w Paryżu z okazji Międzynarodowego Kongresu Geograficznego. Projekt kolejnych podróży na północ Syberii powstał już w r. 1872 i Czekanowski uzyskawszy aprobatę i pomoc finansową Towarzystwa podjął to ogromne przedsięwzięcie. Ponieważ podróże odbywać się miały po obszarach w większości nie znanych, do pierwotnego planu badań przyrodniczych „dołączył zadania geograficzne i kartograficzne³³”. Trzy wyprawy objęły całą niemal Wyżynę Syberyjską. Pierwsza wyruszyła w r. 1873 i miała zbadać obszar między Leną i Jenisejem. Rezultatem podróży była mapa Dolnej Tunguski wykonana na podstawie zdjęć topograficznych³⁴. Celem drugiej i trzeciej ekspedycji w r. 1874 i 1875 była niemal nieznaną rzeką Olenek (Oleniok) leżącą za kołem podbiegunowym, której bieg okazał się dłuższy niż przewidywano.

W pierwszej wyprawie towarzyszyli Czekanowskiemu m.in. astronom Ferdinand Miller i topograf Gawryła Nachwalnych, w drugiej tylko Miller, w trzeciej natomiast uczestniczył zesłaniec Zygmunt Węglowski. W ciągu trzech lat przebył Czekanowski 25 000 wiorst. Obok wszechstronnych badań geograficzno-geologicznych, podczas drugiej i trzeciej wyprawy „sam prowadził pomiary i gromadził materiał do mapy terenu zupełnie nie znanego³⁵”.

Olszewicz wymienia kilka map przygotowanych podczas tych wypraw – mapę marszrutową miejscowości od Ajakitu, (uroczyisko na Lenie) do ujścia rzeki Olenek do Oceanu Lodowatego przerysowaną przez Z. Węglowskiego i dodaną do jego relacji z trzeciej podróży³⁶, a opublikowaną po raz pierwszy w r. 1900 przez B. Dybowskiego w książce *O Syberii i Kamczatce* oraz te, które załączane były do drukowanych prac Czekanowskiego mapę rzeki Olenek³⁷, mapę części biegu rzeki Leny i Jany³⁸, a także mapę podróży po północno-wschodniej Syberii³⁹.

O rezultatach trzeciej wyprawy informuje wspomniana relacja Z. Węglowskiego. *Dziennik* jego ma dwie zachowane ale różniące się wersje⁴⁰. Olszewicz cytuje odnośny fragment mówiący o rezultatach kartograficznych z wersji drukowanej: „Co do rezultatów naukowych, to je streszczam poniżej według sprawozdania Czekanowskiego. I tak: 1. W zakresie badań geograficzno-geologicznych opracowane były dwie mapy, jedna dotycząca drogi od Jakucka do Ajakitu ukośnie przez tundrę na dolinę Oleneka i wzdłuż tej doliny do oceanu lodowatego, czyli Bus-Bajkału, jak go nazywają Jakuci. Jednocześnie ze szczegółami geograficznymi zebrano w czasie podróży dostateczną ilość danych geologicznych, dla możliwości sporządzenia map odpowiednich⁴¹”. Dla porównania podajemy ten sam fragment z wersji rękopiśmiennej *Dziennika*: „Rezultaty i zdobycze naukowe wyprawy na Olenek określili i w tych mniej więcej wyrazach ocenił Aleksander Czekanowski – w materiałach zdobycze były następujące: a) W kwestii badań geologicznych: szczegółowy plan i mapa odbytej drogi po Lenie od Jakucka do Ajakitu, zatem w poprzek przez tundrę do Oleneku i dalej brzegami tej rzeki do jej ujścia do Oceanu. Jako praca kartograficzna mapa zyskuje na znaczeniu, gdyż jest osnuta

na punktach astronomicznych, określonych przez Anzu i Millera, a mianowicie na Lenie: Żygańsk, Goworowa, Siktiach, Bułuń i na Oleneku Bokołak 72.55° północnej szerokości; b) jednocześnie ze szczegółami topograficznymi były zebrane spostrzeżenia dotyczące się geognostycznego charakteru kraju⁴².

Dwadzieścia lat po śmierci A. Czekanowskiego wydany został wraz z mapami jego dziennik ekspedycji po rzekach Niżnej Tungusce, Oleneku i Lenie w latach 1873–1875⁴³.

Dorobek Czekanowskiego w opinii B. Olszewicza miał ogromne znaczenie w dziejach poznania Syberii północno-wschodniej, a każda z jego wypraw przyczyniła się do zmniejszenia się białych plam na mapach Azji.

Jan CZERSKI

Kolejny wybitny badacz Syberii uwzględniony został w *Kartografii Olszewicza* w czternastu hasłach począwszy od roku 1871 po rok 1897 gdzie wymienia także mapę opracowaną na podstawie badań Czerskiego. Hasła dotyczą jedynie map, niekiedy z krótkim komentarzem i oparte są głównie na literaturze rosyjskiej. Tym razem Olszewicz nie podaje żadnych informacji biograficznych. Dodajmy jedynie, że Jan Czerski (1845–1892) geolog, paleontolog i geograf, jeden z najbardziej znanych badaczy Syberii kształcił się w wileńskim gimnazjum i Instytucie Szlacheckim, nie ukończył studiów, ponieważ za udział w powstaniu styczniowym skazany został na karną służbę wojskową na Syberii. W drodze na Syberię poznał A. Czekanowskiego, który odegrał w jego życiu doniosłą rolę – rozbudził w nim zainteresowania naukowe⁴⁴. Dzięki staraniom Czekanowskiego w 1871 r. znalazł się Czerski w Irkucku, siedzibie bardzo aktywnego oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego i już pod koniec tego roku odbył pierwszą wielką wyprawę naukową do Sajanów Wschodnich.

Rezultatem wyprawy była mapa geologiczna dorzecza rzeki Omi. Rękopis był wykonany w 1871 r. w Omsku i uzupełniony w 1875 r. Mapa w skali 1:21 000 obejmująca 4 arkusze została przesłana F. Schmidtowi, ale nie została opublikowana⁴⁵. Jej oryginał wykorzystał Czerski do mapy wydanej w jęz. niemieckim rok później⁴⁶.

Na kolejną wyprawę w Sajany wyruszył Czerski w r. 1873 z polskim zesłańcem Mikołajem Hartungiem. Zebrane wówczas nowe dane geograficzne pozwoliły na uzupełnienie i poprawienie istniejących map tego regionu m.in. o dane dotyczące wysokości gór. W rezultacie badań w 1875 r. opublikowana została mapa Gór Sajańskich⁴⁷.

Badania doliny Udy w tym samym roku przyniosły opracowanie mapy jaskini niżnieudyńskiej⁴⁸.

Najważniejsze badania prowadził Czerski od roku 1877 na zlecenie Rosyjskiego Towarzystwa Geologicznego nad geologią jeziora Bajkał. Trwały one kilka lat, ale pozwoliły na szczegółowe zbadanie geologiczne całego wybrzeża jeziora. Kartograficznym rezultatem badań była „Geologiczeskaja karta bieregowoj

polosy oziera Bajkał, sostawlennaja na osnovanij isledowanii 1877–1889 godow J.D. Czerskim” w skali 1: 420 000⁴⁹. Mapa nagrodzona została w Bolonii i doceniona przez geografów rosyjskich. Jej wydanie poprzedziły sprawozdania częściowe z kolejnych corocznych wypraw publikowane z mapami w wydawnictwie: Wschodniosyberyjskiego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego⁵⁰. Według słów W.G. Potanina „to najważniejsze opracowanie p. Czerskiego, geologia brzegów Bajkału, wypełniająca oddzielny tom *Zapisków* Oddziału oraz mapa geologiczna brzegów doczekały się pochwalnej oceny akademika Schmidta i wyróżniono je medalem hrabiego Lütkego. Jest to nagroda, jakiej jeszcze nie otrzymała żadna praca powstała w zespole współpracowników Oddziału”⁵¹. Mapa Bajkału Czerskiego była też podstawą późniejszych badań jeziora.

Dwadzieścia lat później ukazała się „Karta Bajkalskiego oziera umiensiennaja w 3 raza s geologiczeskoj karty Czerskiego 1877–80 gg. s pokazaniem temperatury wody na powierzchni oziera w gradusach Celsja. Massztab 30 wiorst w djumie”⁵².

Wezwany przez Rosyjską Akademię Nauki w r. 1885 w drodze do Petersburga rozpoczął Czerski badania geologiczne traktu pocztowego z Irkucka do Uralu, włącznie z dwoma odgałęzieniami, do progów Angary i do Minusińska. Zawarty w sprawozdaniu syntetyczny opis budowy geologicznej przebadanej trasy zawierał także mapy. Olszewicz podaje tytuł zachodniej części mapy rękopiśmiennej, której oryginał znajduje się w Archiwum Akademii Nauk w Petersburgu: „Geologiczeskaja karta Sibirskogo trakta ot oziera Bajkała do wostocznego skłona chriehta Uralskogo. Sostawił J.I. Czerskij 1886. List II-j Zapadnaja Sibir” z uwagą, że mapa ukazała się w całości jako załącznik do wydanej w 1888 pracy Czerskiego *Geologiczeskoje issledowanije Sibirskogo pocztowego trakta...*⁵³. Dodajmy tu, że według autora monografii o Czerskim – Z. Wójcika – zachodni odcinek mapy pozostał w rękopisie i nie był dołączony do rozprawy⁵⁴.

Od r. 1891 kolejnym obszarem badań geograficzno-geologicznych Czerskiego była północno-wschodnia Azja. Rosyjska Akademia Nauk zaproponowała mu kierownictwo dwuletniej wyprawy w celu zbadania brzegów rzek Kołymy, Indygirkki i Jany. Mimo złego stanu zdrowia Czerski propozycję przyjął. Do czasu jego ekspedycji ogromne, zamknięte górami terytorium pozostawało nadal białą plamą na geograficznej mapie Rosji, mimo, że wiek wcześniej w latach 1785 do 1793 było objęte wyprawą Saryczewa, która pozostawiła interesujące zapiski z atlasem, w którym jest także mapa kraju między Indygirkką a Kołymą⁵⁵.

Głównym celem wyprawy ostatniej, z której Czerski już nie powrócił, a doprowadziła ją do końca jego żona Mawra, były rozległe góry grzbietu Wierchojańskiego i inne pasma, wówczas bezimienne. Mimo pogarszającego się stanu zdrowia po pierwszym roku ekspedycji zanotował z zadowoleniem w *Dzienniku*, że 10 lutego 1892 r. zdążył skończyć i wysłać do Akademii zdjęcia (marszrutowe geologiczne mapy) i profile w skali 20 wiorst w djumie i mapę w skali 100 wiorst w djumie oraz wystarczająco objaśniający tekst o badaniach w roku 1891 od Jakucka

do Wierchnie-Kołymska⁵⁶. Sprawozdanie to wraz z mapą górnego biegu Indygirki i Kołomy ukazało się w r. 1893, już po śmierci Czerskiego. W *Kartografii polskiej* Olszewicz podaje tytuł wykonanych wówczas trzech egzemplarzy rękopisu mapy, (brulion i czystorys sieci rzecznej oraz nie dokończony czystorys kolorowany): „Karta wierchniego tieczenija riek Indygirki i Kołomy, a także Indigirskiego – Ałdanskogo wodorazdiela. Isprawlena na osnowanii marszruta 1891 goda i rasprosnych swiedienij J.D. Czerskim”⁵⁷ (zob. ryc. 4).

Szczegóły o treści tej mapy zawiera monografia Z. Wójcika. Na mapie zaznaczono główne rzeki i grzbiety górskie, a także miejsca jurt jakuckich, składy chlebne kozaków, cerkwie, jeziora itp. oraz czerwonym kolorem trasy przemarszu ekspedycji⁵⁸. Kołymska ekspedycja przyniosła całkiem nowe dane geologiczne, a ponadto nowe wyobrażenie o orografii tego obszaru.

Leonard JACZEWSKI

Dorobek kolejnego polskiego badacza, który zapisał się w poznaniu kartograficznym Syberii uwzględniony jest w *Kartografii polskiej XIX w.* w czterech hasłach⁵⁹. Informacje o mapach Jaczewskiego z krótkim biogramem zamieścił Olszewicz wykorzystując dane zaczerpnięte wyłącznie z literatury rosyjskiej⁶⁰. L. Jaczewski (1858–1916), inżynier górnik i geolog w służbie rosyjskiej, badacz Syberii w latach 1883–1909, był inicjatorem badań nad wieczną marzłocią, organizatorem i kierownikiem prac geologicznych i górniczych w rejonie kolei transsyberyjskiej. Obok badań na Syberii wschodniej brał udział w ekspedycji G. F. Romanowa w stepy kirgiskie, a także poszukiwał złóż węgla na Syberii Zachodniej i na Uralu.

W r. 1887 jako członek syberyjskiego oddziału Ros. Tow. Geogr. wziął udział Jaczewski w wyprawie sajańskiej prof. Bobyra. Rok później ukazała się pierwsza jego mapa z badań syberyjskich pt. „Karta puti issledowanija Sajanskoj ekspiedicii 1887 goda” (zob. ryc. 5)⁶¹. Kolejną mapę opublikował w r. 1889. Była to mapa przebiegu południowej granicy wiecznej marzłoci, którą jako pierwszy na świecie sporządził na podstawie danych o średniej rocznej temperaturze, o grubości śniegowego pokrycia i budowie geologicznej obszaru, składu i pojemności cieplnej minerałów, ich wilgotności, a także zwracając uwagę na ekspozycję stoków⁶². Pod rokiem 1894 Olszewicz zasygnalizował jedynie mapę geologiczną okręgów górniczych nad Jenisejem, dodaną do artykułu w „Gornym Żurnale”. Według naszych ustaleń może to być mapa załączona do obszernego sprawozdania z prac geologicznych wykonanych w 1893 wraz z rysunkami odśnieżyć⁶³. Ten niepełny wykaz prac⁶⁴ kartograficznych Jaczewskiego zamyka wspomniana wcześniej przy omawianiu dorobku B. Dybowskiego informacja o odkryciu zapomnianej rękopiśmiennej mapy części Bajkału z r. 1798, którą Jaczewski opisał i opublikował dwukrotnie w r. 1893 i 1897⁶⁵. Na mapie tej zaznaczone są linie brzegowe, głębokości i trasy pomiarów jeziora.

Karol BOHDANOWICZ

Kolejny znany Polak pracujący w służbie rosyjskiej, bohater najnowszej monografii Z. Wójcika⁶⁶ to Karol Bohdanowicz (1864–1947), geolog i geograf, specjalista w dziedzinie górnictwa, jeden z najwybitniejszych badaczy Azji. Jego nazwisko pojawia się w *Kartografii XIX w.* w l. 1892 do 1900. Dorobek z tych lat jest rezultatem jego badań nie tylko na Syberii, ale też w Azji Środkowej i na Dalekim Wschodzie⁶⁷ (zob. ryc. 6). Wyłącznie na podstawie literatury rosyjskiej B. Olszewicz odnotowuje krótko jedynie te prace, do których załączone zostały mapy, nie podając ani ich tytułów, ani innych dodatkowych szczegółów dotyczących kartograficznego dorobku Bohdanowicza. Dodajmy, że w latach sześćdziesiątych bogatą spuścizną polskiego badacza zajmował się doktorant Profesora – R. Karczmarczyk – który w 1969 r. opublikował artykuł o dorobku Karola Bohdanowicza w dziedzinie geografii⁶⁸.

Wymieniamy więc tu za Olszewiczem przede wszystkim mapy dotyczące geologii guberni jenijskiej (zob. ryc. 7), stepu iszymskiego oraz okręgów: aczyńskiego, krasnojarskiego i kańskiego, (zob. ryc. 8), które publikowane były jako załączniki do prac drukowanych głównie w „Gornom Žurnale” a także w Biuletynie Komitetu Geologicznego wydawanym w Petersburgu w jęz. francuskim. Wszystkie te mapy były rezultatem syberyjskiego okresu badań przypadającego na lata 1892–95. W związku z budową transsyberyjskiej linii kolejowej powierzono mu bowiem kierownictwo jednej z ekip geologicznych, które miały zbadać warunki hydrogeologiczne oraz złoża surowców wzdłuż powstającej linii. Do sprawozdania z badań w r. 1892 dołączył mapę guberni jenijskiej i stepu Iszymskiego, będącą rezultatem poszukiwań na obszarze między Iszymem i Irtyszem oraz między Kuźnieckim Ałatau a rzeką Jenisejem⁶⁹. Bohdanowicz w roku następnym rozpoczął badania wzdłuż trasy kolejowej od Kańska do Irkucka, których kartograficznym rezultatem była mapa geologiczna okręgów aczyńskiego, krasnojarskiego i kańskiego, sporządzona w skali 1: 420 000⁷⁰.

Badania Bohdanowicza w południowej Syberii, które umożliwiły mu wykonanie map utworów geologicznych, przyczyniły się w wielkim stopniu do tworzenia przemysłu na tym obszarze.

Edward KOWERSKI

W latach 90-tych XIX wieku odnotowuje B. Olszewicz kilka map i prac dotyczących Syberii autorstwa polskiego kartografa i geodety gen. Edwarda Kowerskiego (1837–1916), który odegrał ważną rolę w rosyjskiej kartografii wojskowej⁷¹. Od r. 1876 był on naczelnikiem Wydziału Wojskowo-Topograficznego Oddziału Sztabu Generalnego w Petersburgu i kierował pracami astronomicznymi, geodezyjnymi i topograficznymi w Rosji Azjatyckiej. Wcześniej brał udział w końcowym etapie prac nad mapą topograficzną Królestwa Polskiego i kierował pomiarami krajów nadbałtyckich.

Z prac kartograficznych obejmujących Syberię najważniejszą jest jego wielka mapa posiadłości rosyjskich w Azji wydana w Petersburgu w r. 1894 pt. „Karta Azjatskoj Rossii w skali 200 wiorst w diumie (1 : 8 400 000)”⁷² i powtórnie w wersji francuskiej w r. 1900 z obszernym tekstem „Notice sur la carte de la Russie d’Asie et des limitrophes”. Według Słabczyńskich⁷³ ta mapa stała się załącznikiem do dzieła P.P. Siemionowa *Istorija połuwiekowej diejatielnosti Impieratorskiego Ruszskogo Gieograficznego Obszczestwa 1845–1895*, wydanego w S. Petersburgu w 1896 r. Szczegóły o mapie podaje Z. Haczewska, pisząc m.in. że „pracę podjęto z okazji podróży odbytej przez cara Mikołaja II po Syberii i krajach Azji. Na mapie przedstawiającej dokładną sieć drogowo-komunikacyjną, bogactwa mineralne, dokładne dane fizjograficzne, administracyjne i osadnicze zaznaczono trasę drogi carskiej”⁷⁴.

W latach 1896–1898 wymienia Olszewicz kolejne mapy Kowerskiego przedstawiające stan prac na szlaku syberyjskim, które były dołączone do jego drukowanych artykułów⁷⁵. Dodajmy, że z okazji 10-lecia działalności Komitetu syberyjskiej linii kolejowej opracował Kowerski mapę całego terytorium Rosji i graniczących z nią państw, wykorzystując obszerny materiał kartograficzny Wojskowego Oddziału Topograficznego oraz licznych wypraw, w których wcześniej niejednokrotnie czynny udział brali także Polacy. Mapa ta wydana w 1903 r. włączona była tylko z nielicznymi dopełnieniami do Atlasu Rosji Azjatyckiej z r. 1914⁷⁶.

Wacław SIEROSZEWSKI

Przegląd polskiego dorobku kartograficznego na Syberii w XIX w. zamyka w *Kartografii Olszewicza* mapa znanego pisarza, etnografa i geografa Wacława Sieroszewskiego (1860–1945)⁷⁷, zesłańca 1880 r., który osiedlił się wśród Jakutów i przez lat 12 podróżował po ich kraju. Właśnie taki tytuł *12 lat w kraju Jakutów* nosi główne jego dzieło, do którego dołączył mapę. Przedstawił je Rosyjskiemu Towarzystwu Geograficznemu określając je „próbą studium etnograficznego”⁷⁸.

Pierwszy tom ukazał się w 1896 ze 168 rycinami i mapą pt. „Karta własnych i nasleżnych ziemel Jakutskiego Okruga, sostawlennaja w Jakutskoj obłastnoj czertieźnoj w 1895 godu, isprawliennaja po nowiejszym swiedienijam 1896 godu. Priłożenije k knigu *Jakuty* W. Sieroszewskiego”, (zob. ryc. 9). Na tymże arkuszu dodane są trzy mapki: „Oziero Kobaj”, „Uczastki nasleżnych ziemel po Ochotskom traktu” oraz „Zemli Bajaganskiego ułasa w Wierchojanskom okrugie”. Autor mapy podpisał się w dolnym, prawym rogu ramki kryptonimem S.Ł. Polskie wydanie mapy ogłoszono w 1900 r. Tom drugi dzieła dotąd nie ukazał się drukiem i przechowywany jest w Archiwum Towarzystwa Geograficznego w Petersburgu.

* * *

Z przedstawionego materiału wynika, że wkład Polaków do kartografii Syberii jest pokaźny i znaczący. Prowadzone przez nich badania w różnych dziedzinach nauk,

przyczyniały się do rozpoznania geograficznego Rosji Azjatyckiej i pozwalały na coraz dokładniejszą syntezę kartograficzną.

Zestawienie polskiego dorobku w zakresie kartografii Syberii pokazuje także, że opublikowane materiały B. Olszewicza mogą być punktem wyjścia i cennym źródłem dla dalszych prac nad dorobkiem kartografii polskiej XIX wieku. W ich świetle uwidacznia się wkład Polaków do kartografii innych krajów na różnych kontynentach. Mamy nadzieję, że niniejszy artykuł zwróci uwagę na potrzebę dalszych badań nad dziejami polskich prac kartograficznych.

PRZYPISY

- ¹ O wielu z nich już przed wojną pisał B. Olszewicz w *Polskiej kartografii wojskowej*, Warszawa 1921, s. 190–193. Zob. też jego *Wykaz polskich pracowników na polu kartografii*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Ser. C, z. 4, 1961, s. 35–59. Uzupełnienia, z. 13, 1968 oraz z. 16, 1972, s. 113–116.
- ² B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX wieku*, T I i II. Materiały zachowane w Archiwum PAN i Instytucie Historii Nauki PAN przygotowała do wydania Wiesława Wernerowa, Warszawa 1998, 521 ss.
- ³ B. Olszewicz, *Kartografia polska XV–XVI wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, „Polski Przegląd Kartograficzny” t. 4, 1930, s. 147–168 i odb. Lwów-Warszawa 1930; Tegoż, *Kartografia polska XVII wieku...* Tamże t. 5, 1931–1932, s. 109–138 i odb.; Tegoż, *Kartografia polska XVIII wieku...* Tamże, s. 181–208 i 245–310.
- ⁴ Aniela Drozdowska i Zbigniew Rzepa, adiunkci dawnej Pracowni Historii Geografii i Kartografii PAN kierowanej przez B. Olszewicza.
- ⁵ Tekst artykułu jest rozszerzoną wersją referatu wygłoszonego na posiedzeniu Komisji Syberyjskiej Komitetu Historii Nauki PAN w październiku 1998 r.
- ⁶ Zob. poz. [29]
- ⁷ W. Kotwicz, *Jan Potocki i jego podróż do Chin*, Wilno 1935 pisze we wstępie: „Niepospolitą, często wręcz imponującą a jednocześnie zagadkową sylwetką rysuje się postać hr. Jana Potockiego na przełomie minionych stuleci... Inżynier wojskowy, podróżnik, działacz polityczny, uczony o szerokiej skali zainteresowań, powieściopisarz – wszędzie zaznaczył swą wybitną indywidualność”. W i T. Słabczyński w *Słowniku podróżników polskich*, Warszawa 1992, s. 250 dodają: historyk, archeolog, autor atlasów historycznych.
- ⁸ Kotwicz, dz.cyt., s. 85.
- ⁹ B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX w.*, poz. [188] podaje datę urodzenia ustaloną przez H. Mościckiego, wskazując, że inne źródła przyjmują rok 1862, (m.in. *Polski Słownik Biograficzny*, 1968 r.) Tę późniejszą datę podają także autorzy wydanego w 1992 r. *Słownika podróżników polskich*, s. 174. W najnowszym natomiast wydaniu rękopisu dziennika z 1821, z obszernym komentarzem, autorzy ustalają datę urodzenia Kopcia na rok 1758, zob. *Dziennik Józefa Kopcia brygadiera Wojsk polskich*. Z rękopisu Biblioteki Czartoryskich opracowali i wydali Antoni Kuczyński i Zbigniew Wójcik, Warszawa-Wrocław 1995, s. 275 (materiały do życiorysu).
- ¹⁰ Poprzednik J. Kopcia na Syberii, zesłaniec konfederacji barskiej, zob. Władysław Konopczyński, *Chojcecki Karol Lubicz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* t. 3, Kraków 1937, s. 395–396.
- ¹¹ Pełny tekst dedykacji przedstawia rycina fragmentu mapy zamieszczona w najnowszym wydaniu *Dziennika Kopcia* w 1995 r. na s. 286. (por. przypis 1).

- ¹² Tę charakterystyczną legendę zamieszczamy za Olszewiczem w całości dla objaśnienia zamieszczonych fragmentów mapy. W nawiasach zaznaczył Olszewicz niejasności tekstu oraz własne poprawki.
„Tłomaczenie karty przez numera: I ta liczba oznacza Irkuck, ostatnie miasto w głębi Syberii, II – Morze Baykał (Bajkał) z którego źródła swe biorą rzeki Lena i Biała, wpadająca do Lodowatego morza, III – skład handlu rosyjskiego z Chinami, IV – cała ta linia czerwona oznacza drogi, które przebywał zesłany, V(x) – rzeka Amur oddzielająca Syberię od Chin, VI – granica Syberii ze strony Chin, VII – brzegi Chin – Pekin S.M., VIII – Nankin, IX – wyspa Formoza, X – Kanton, XI – wyspa Nipon, XII – wyspy Kurylskie, XIII – miejsce do którego dla handlu przybywają Holendrzy, XIV – Jakuck, miasto Tartarii nad brzegiem [rzeki] Leny, XV – drogi przez pustynie do portu Bering albo inaczej Ochock, XVI – odnoga Bering, XVII – miejsce rozbicia się okrętu, XVIII – półwysp Kamczacki, XIX – port ś[więtych] Piotra i Pawła z planem na stronie wyszczególniającym głębokość morza, XX – port nazywający się Niżna Kamczatka, gdzie 5 lat zesłany w niewoli przebył, XXI – port mały Borszoruck, XXII – wulkan ciągle w działaniu” (Rkps Bibl. Czartoryskich nr 2266, s. 465–466).”
- ¹³ Z. Haczewska, *Dwie mapy rękopiśmienne Syberii z końca XVIII wieku*. [w:] *Historia kontaktów rosyjsko-polskich w dziedzinie geologii i geografii. Streszczenia referatów*, Warszawa 1972, s. 55–57; oraz wersja rozszerzona: *Dwie rękopiśmienne mapy Sibiri XVIII w. iz kolekcji Nacionalnoj Biblioteki Warszawy*, [w:] *Rusko-polskie swiazi v oblasti nauk o ziemle*, Moskwa 1975, s. 18–22; E. Kajdański, *Joseph Kopeč's map of Asia*, „Mapline” No 58, 1990, s. 1–4. Kilka lat temu oryginały map ponownie zaginęły, w Bibl. Narodowej pozostały ich reprodukcje.
- ¹⁴ W roku 1996 podczas kwerendy W. Wernerowej i J. Ostrowskiego w zbiorach Narodowej Biblioteki Ukrainy w Kijowie. Mapę tę po raz pierwszy prezentowano na posiedzeniu Komisji Syberyjskiej PAN w roku 1998.
- ¹⁵ Tu należy dodać, że Autorka nie знаła materiałów B. Olszewicza, natomiast Profesor, choć mapy odkryto kilka miesięcy przed Jego śmiercią, nie miał wówczas o nich żadnej informacji.
- ¹⁶ B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX wieku*, poz. [450].
- ¹⁷ W. i T. Stabczyńscy, *Słownik podróżników polskich*, s. 172.
- ¹⁸ B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX w.*, poz. [668].
- ¹⁹ Rkps nr 6500. Mapę odkryto zapewne w trakcie przygotowywania przez B. Olszewicza i Z. Rzepę *Katalogu rękopisów geograficznych Biblioteki Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Wrocławiu*, Warszawa - Wrocław 1965, choć z uwagi na nie geograficzny charakter rękopisu, w którym się znajduje, nie ma o niej informacji w drukowanym katalogu.
- ²⁰ W. i T. Stabczyńscy, *Słownik podróżników polskich*, s. 106; Z. Niesiołowska-Rotherowa, *Ehrenberg Gustaw*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, Kraków 1939–1944, s. 204–206.
- ²¹ B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX w.*, poz. [837].
- ²² A. Biernacki, *Piotrowski Rufin*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* 1981, t. 26 z. 110 s. 503–506
- ²³ Nosił tytuł: *Ucieczka z Syberii przez niego samego napisana z obrazkami i mapą*, Wg A. Biernackiego, (tamże) mapę tę wykonał Bronisław Gustawicz.
- ²⁴ Zob. najnowsze monografie: Z. Wójcik, *Jan Czernski – polski badacz Syberii*, Lublin 1986, 368 s.; Tegoż, *Aleksander Czekanowski, Szkice – o ludziach, nauce i przyrodzie na Syberii*, Lublin 1982, 316 s.; G. Brzęk, *Benedykt Dybowski. Życie i dzieło*, Lublin 1981, 448 s., wyd. 2 uzupełnione i rozszerzone, Warszawa-Wrocław 1994, 396 ss.
- ²⁵ Wiele materiałów zawierają archiwa Oddziału w Irkucku, m.in. kilka rękopiśmiennych prac Dybowskiego i Godlewskiego dotyczących badania Bajkału, w tym sprawozdanie z pomiarów głębokości w r. 1871, sprawozdania A. Czekanowskiego z badań geologicznych gubernii irkuckiej, sprawozdania J. Czernskiego z badań strefy brzegowej Bajkału, zob. G. A. Pietuchowa, *Polscy badacze Syberii (w świetle materiałów archiwalnych)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 16, 1971, nr 2, s. 369.
- ²⁶ Zob. poz. [944] i [1075].

- ²⁷ Praca drukowana w „Izwestijach Wostoczno-sibirskogo Otdiela Russkogo Geograficzeskogo Obszczestwa” t. 1, 1870, nr 2–3, s. 35–48, była wynikiem rok wcześniej rozpoczętych badań Bajkału, za które obaj badacze otrzymali złoty medal Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego – zob. W. i T. Słabczyński, *Słownik podróżników polskich*, s. 122.
- ²⁸ Tytuł pracy, do której została załączona podany przez B. Olszewicza należy uściślić: *Otčet o zaniatijach w 1876 godu (s prileženiem profilej dna oziера Bajkala)*, „Izwestija Wost.-sibirs. Otd. RGO” t. 8, 1877, s. 115–135 – zob. K. Kowalska, A. Mikłaszewska-Mroczkowska, *Benedykt Dybowski. Materiały biograficzno-bibliograficzne*, Cz. 1, Wrocław 1960 (*Memorabilia Zoologica*, 5), s. 36.
- ²⁹ Kopię w pomniejszeniu opublikował L. Jaczewski w 1894 roku w pracy pt. *Fiziko-geograficzeskije zamietki: K woprosu o wskrytii i zamierzani i wod. Ob i zmierienii głubiny Bajkała w 1798 g.*, „Trudy Tomskiego Obszczestwa Jestiestwoispytatielej” 4, 1894, s. 76–77.
- ³⁰ G. Brzęk, dz.cyt., s. 300.
- ³¹ Zob. poz. [1004], [1024], [1034], [1056], [1062], [1084], [1136], oraz [1586]. W wykazie literatury brak bardzo ważnej książki *Sbornik nieopublikowanych matieriałow A. I. Czekanowskogo. Stati o jego naucznoj rabotie*, pod red. S. W. Obruczewa, Irkuck, 364 ss.
- ³² Dodana do pracy *Geologiczeskoje issledowanije Irkutskoj gubernii*, „Zapiski Sybirskogo Otdiela Russkogo Geograficzeskogo Obszczestwa” t. 11, 1874, s. 1–398.
- ³³ T. Turkowski, *Aleksander Czekanowski 1833–1876, geolog podróżnik badacz Syberii Wschodniej. Zarys biograficzny* 1938, s. 14.
- ³⁴ *Karta Niżnej Tunguzki i czasti r. Olenieka na osnovanii poslednich astronomiczeskich opriedielenii, marszrutow i rassprosow sostawlennaja A. Czekanowskim w 1872 g.* Prilożenie k „Izwestijam Russkogo Geograficzeskogo Obszczestwa” t. 12, 1876; *Dopolnitelnyje swiedienija k kartie rieki Niżnej Tunguzki*, Tamże no 5, s. 403–415. Dodajmy, że oryginał tej mapy zachował się w zbiorze kartograficznym Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego Petersburgu – zob. I. L. Kleopow i S.W. Obruczew, *Bibliografija proizwiedienija A. I. Czekanowskogo i rabot o niem [w:] Sbornik nieopublikowanych matieriałow...*, dz. cyt., s. 323. Tamże na s. 322 autorzy wymieniają jeszcze jedną, nie podaną przez Olszewicza mapę *Otčetnaja karta k pojezdkie Czekanowskogo s Niżnej Tunguzki na r. Olenek w 1874 g.*, Prilożenieja k „Izwestijam Russk. Geogr. Obszczestwa” t. 10, 1874.
- ³⁵ T. Turkowski, dz.cyt., s. 19.
- ³⁶ Podpisany przez Z. Węglowskiego, z datą „24 listopad 1899 rok” rękopis relacji (Bibl. Ossol. nr 4399) pt. *Wspomnienia z podróży Aleksandra Czekanowskiego na północ Syberii w 1875* zawiera 2 mapy rękopiśmienne „bardzo starannie rysowane tuszem na woskowym płótnie” obie kopie Węglowskiego – k.47: „Mappa części r. Leny i części jakutskiej gubernii, przerysowana z wydania pośmiertnego w 1877 r.” (zob. przypis 40) oraz k. 48: „Mappa miejscowości od uroczyska Ajakit...” – zob. *Katalog rękopisów geograficznych...* dz. cyt., s. 75–76.
- ³⁷ Dodana do pracy *Olenieckaja ekspiedicija (Pisma k siekrietariju Obszczestwa ot 24 aprielja 1875 iz Irkutska)*, „Izwestija Russk. Geogr. Obszczestwa” t. 11, 1875, otd. 2, s. 148–151 i 322–324.
- ³⁸ „Karta czasti Leny i czasti Jakuts. obł. mieźdu r. Lenoj i r. Janoju sostawlennoje A. Czekanowskim w 1876 g.” 1:2 100 000, dod. do „Izwestij Russkogo Geogr. Obszcz.” t. 11 1877, nr 1.
- ³⁹ Dodana do autobiograficznej notatki *Oczerk geograficzeskaj diejatielnosti A. Czekanowskogo*, „Izwestija Russk. Geogr. Obszcz.” t. 12, 1876, otd. 2, s. 487–494.
- ⁴⁰ Wersja rękopiśmienna (zob. przypis 36) opublikowana w książce Z. Wójcika, dz. cyt., s. 238–292 z obszernym komentarzem, i we fragmencie w książce A. Kuczyńskiego, *Syberia. Cztery lata polskiej diaspory. Antologia historyczno-kulturowa*, Wrocław 1995, s. 298–303. Odmianą wersję tekstu opublikował B. Dybowski, *O Syberii i Kamczatce*, Lwów 1899, w części pt. *Dziennik Zygmunta Węglowskiego w streszczeniu*. Faktograficzną zawartość obu wersji omówił W. Armon, *Polscy badacze kultury Jakutów*, Wrocław 1977, gdzie odnotował: „moje przypuszczenie o istnieniu dwóch relacji Z. Węglowskiego potwierdził w rozmowie prywatnej śp. Bolesław Olszewicz”.

- ⁴¹ Cytat z A. Kuczyński, dz.cyt., s. 303
- ⁴² Cytat z B. Dybowski, dz.cyt., s. 246.
- ⁴³ *Dziennik ekspedycji po riekam Niżniej Tunguskie, Oleneku i Lenie w 1873 do 1875 g.*, Pietierburg 1896, „Zapiski Russk. Geogr. Obszcz.” t.20, 1897, nr 1.
- ⁴⁴ Zob. poz. [964], [1032], [1053], [1090], [1120], [1142], [1143], [1173], [1310], [1311], [1370], [1475], [1604].
- ⁴⁵ W. i T. Słabczyński, *Słownik podróżników polskich*, s. 79.
- ⁴⁶ „Gieognosticzeskaja karta tieczzenija r. Omi ot dieriewni Gustafinoj do Ustja sostawlennaja J.D. Czerskim”. Rękopis odnaleziony został przez M.W. Krutikową z Archiwum Akademii Nauk ZSSR.
- ⁴⁷ Zał. do art. Czerskiego *Zur Frage über das Alter der in den Umgebungen von Omsk Vorkommenden Schichten*, „Zeitschrift der Deutschen Geologischen Gesellschaft” 28, 1876, s. 217–224.
- ⁴⁸ Głównie wg. A.D. Czerskij, *Nieopublikowanije stati, pisma i dniwniki. Stati o I.D. Czerskom i A.I. Czerskom*, pod red. S.W. Obruczewa, Irkutsk 1956.
- ⁴⁹ Dodana do pracy Czerskiego *O riezultatach issledowanija oziera Bajkala, Kratkij objasnitelnyj tekst k „Gieologiczeskoj kartie bieriegowej połosy oziera Bajkala, sostawliennoj na osnovanii issledowanij w 1877–1880 g. I.D. Czerskim i izdannoj Russkim Gieograficzeskim i S.-Pietierburg. Minieralocizczekim obszczestwami, pod riedakcijej I.W. Muszkietowa”*, „Zapiski Russkogo Gieograficzeskiego Obszczestwa po obszczej gieografii”, t. 15, 1886, wyp. 3 s. 1–48; Toż w wydawnictwie *Materiały dla gieologii Rossii*, Pietierburg t. 13, 1889, s. 1–48.
- ⁵⁰ B. Olszewicz wymienia cztery mapy, m.in. dodaną do pracy *Gieologiczeskaja Ekkursija na wysokoje ploskogorie i bierieg Bajkala mieźdu ustiem r. Selengi i Kiki*, „Izwestija Wostoczno-sibirskiego Otdieła Russk. Geogr. Obszcz.” 11, 1880, nr 1–2.
- ⁵¹ Cytat w tłumaczeniu z książki Z. Wójcika, *Jan Czerski. Polski badacz Syberii*, Lublin 1986, s. 253.
- ⁵² Dodana do pracy F. Driżenko, *Rekognoscirowka Bajkalskiego oziera w 1896 g.*, „Izwestia Russkogo Gieograficzeskiego Obszczestwa” 33, 1897, s. 210–241.
- ⁵³ *Gieologiczeskoje issledowanije Sibirskiego pocztowego trakta ot oziera Bajkala do Wostoczno-go skłona Urała, a także putiej wieduszczych k Padunskomu porogu na r. Angare, i w gorod Minusinsk*, „Zapiski Akademii Nauk” (Petersburg) t. 59, 1888, s. 1–145.
- ⁵⁴ Z. Wójcik, dz. cyt., s. 240.
- ⁵⁵ G.I. Riewzin, *Podwíg żyzni Iwana Czerskiego*, Moskwa 1952. s. 73–74 w tłum. polskim *O Janie Czerskim*, Warszawa 1954.
- ⁵⁶ J.D. Czerskij, *Nieopublikowanije statii...*, s. 296.
- ⁵⁷ Dod. do pracy *Priedwaritielnyj otczet ob issledowanijach w oblasti riek Kołymy, Indigirki i Jany. God. pierwyj (1891). Ot Jakucka czerez wierchnije tieczzenije Indigirki do sieta Wierchnie-Kołymskoje*. Priloženije No 5 k t. 73 „Zapiski Akademii Nauk”, s. 1–35.
- ⁵⁸ Z. Wójcik, dz.cyt., s. 285.
- ⁵⁹ Zob. poz. [1374], [1401], [1532], [1502].
- ⁶⁰ M.in. L. Berg, *Oczerk istorii Russkoj gieograficzeskoj nauki*, Leningrad 1929; W.A. Obruczew, *Istoria gieologiczeskiego issledowanija Sibiri, Period III*, Leningrad 1934 i *Period IV*, Leningrad 1937; N.T. Barchatowa, *Wkład Wsiesiojuznego Gieograficzeskiego Obszczestwaw otieczestwiennyju Gieologiiu*, „Oczerki po istorii gieologiczeskich znaniij” [Moskwa-Leningrad] 3, 1955.
- ⁶¹ Dod. do *Kratkij priedwaritielnyj otczet o gieologiczeskoj czasti Sajanskoj ekspedicii*, „Izwestija Wostoczno-Sibirskiego Otdieła Russk. Geogr. Obszcz.” (Irkuck) 19, 1888, nr 1, s. 1–17.
- ⁶² „Karta rasprostranienija wieczno-mierzłoj poczwy Sibiri”, dod. do pracy *O wieczno-mierzłoj poczwie w Sibiri*, „Izwestija Russkogo Gieogr. Obszczestwa” 25, 1889, s. 341–355.
- ⁶³ W r. 1894 Jaczewski opublikował dwie prace dotyczące badań geologicznych w gubernii jeni-sejskiej: *Priedwaritielnyj otczet o gieologiczeskich issledowanijach i gornych razwiedkach*

- proizwiediennych w 1893 g...., „Gornyj Żurnał” 1894, 2, s. 304–325, rys. 9. oraz *Siewiernyj jenijskij gornyj okrug*, Tamże 1894, 1, s. 125–144.
- ⁶⁴ Zob. obszerną bibliografię prac Jaczewskiego w artykule Doroty Kozłowskiej *Spuścizna naukowa Leonarda Jaczewskiego* „Analecta” 1998, nr 2, s. 155–187.
- ⁶⁵ *Ob izmierienii głubiny Bajkała w 1798 g.*, „Gornyj Żurnał” 3, 1893, s. 613–615; przedruk w „Trudy Wostoczno-Sibirskogo Otdiela Russk. Geogr. Obszczestwa” Nr 1. „Bajkalskij Sbornik”, Wyp. 1, Irkuck 1897.
- ⁶⁶ Z. Wójcik, *Karol Bohdanowicz*....
- ⁶⁷ Zob. poz. [1481], [1482], [1490], [1508], [1512], [1534], [1529], [1553], [1677].
- ⁶⁸ R. Karczmarszuk, *Badania Karola Bohdanowicza w dziedzinie geografii*, „Czasopismo Geograficzne” 40, 1969, z. 4, s. 423–438.
- ⁶⁹ Dodana do pracy *Priedwaritielnij otczet o geologiczeskich issledowanijach proizwiedennych w Sibiri w 1892 g. I. Iszymskaja step mieźdu gorodom Omskom i Pietropawłowskom*, „Gornyj Żurnał” 1893, t. 2, nr 12, s. 229–265; II. *Ob iskopajemom goriuczem w Jenisiejskoj gubernii*, Tamże, nr 5–6, s. 272–297.
- ⁷⁰ Dodana do dwóch prac Bohdanowicza: *Geologiczeskije issledovnanije wdol’ Sibirskoj żeleznoj dorogi w 1893 g.*, „Gornyj Żurnał” 1894, nr 9, s. 337–382, nr 10, s. 72–108 oraz *Compte rendu sur les travaux geologiques le long du Chemin de fer de Sibirie*, „Bulletin du Comité Géologique” t. 13, 1894, nr 8–9, s. 229–280.
- ⁷¹ W.T. Słabczyński, *Słownik podróżników polskich* s. 184–195 piszą, że o kontaktach Kowerskiego z nauką polską, w obecnej chwili niewiele wiadomo, jednakże wielu autorów polskich, w tym B. Olszewicz, S. Pawłowski i Z. Haczewska uważają go za Polaka.
- ⁷² W *Kartografii* Olszewicza [poz. 1526 i 1685] błędnie podana jest skala mapy 1:840 000.
- ⁷³ W.T. Słabczyński, dz. cyt., s. 184–195.
- ⁷⁴ Z. Haczewska, biogram Kowerskiego w *Polskim Słowniku Biograficznym* t. 14, 1969, s. 582.
- ⁷⁵ *O geodeziczeskich rabotach i sooruzenii wielikogo sibirskogo puti*. S. Pietierburg 1896, s. 156 + 105 s. przyłożeń; *Oczerk Organizacii geodeziczeskoi czasti w raznych wiadomstwach w swiazi s postrojkoj sibirskogo puti*, „Żezegodnik Impieratorskogo Russkogo Geograficzeskogo Obszczestwa” 7, 1898, s. 1–35. *Karta Rossijskoj Impirii i sopriedielnych s nieju gosudarstw 1: 8 400 000*, Zamiętka k kartie... s. 1–35. S. Pietierburg 1903.
- ⁷⁶ Zob. poz. [1579] oraz [1708].
- ⁷⁷ W. i T. Słabczyński, *Słownik podróżników polskich*, s. 284–286.
- ⁷⁸ „Mapa Krainy Jakuckiej” wg. informacji Olszewicza w przeciwieństwie do wydania rosyjskiego wydana została tak, jak narysował ją autor, tj. bez pomocy kartografa.

Poles in the cartography of Siberia in the 19th century (based on the bibliographic materials of Bolesław Olszewicz)

SUMMARY

The contribution of Poles to the mapping of Siberia has not been sufficiently accounted for by Polish writings on the history of cartography. In order to make up for that failure to give a full presentation of the role of Polish cartographers, the present paper takes a closer look at the recently published, archival bibliographical materials by Bolesław Olszewicz, which cover the activities of cartographers both in Poland and beyond its borders.

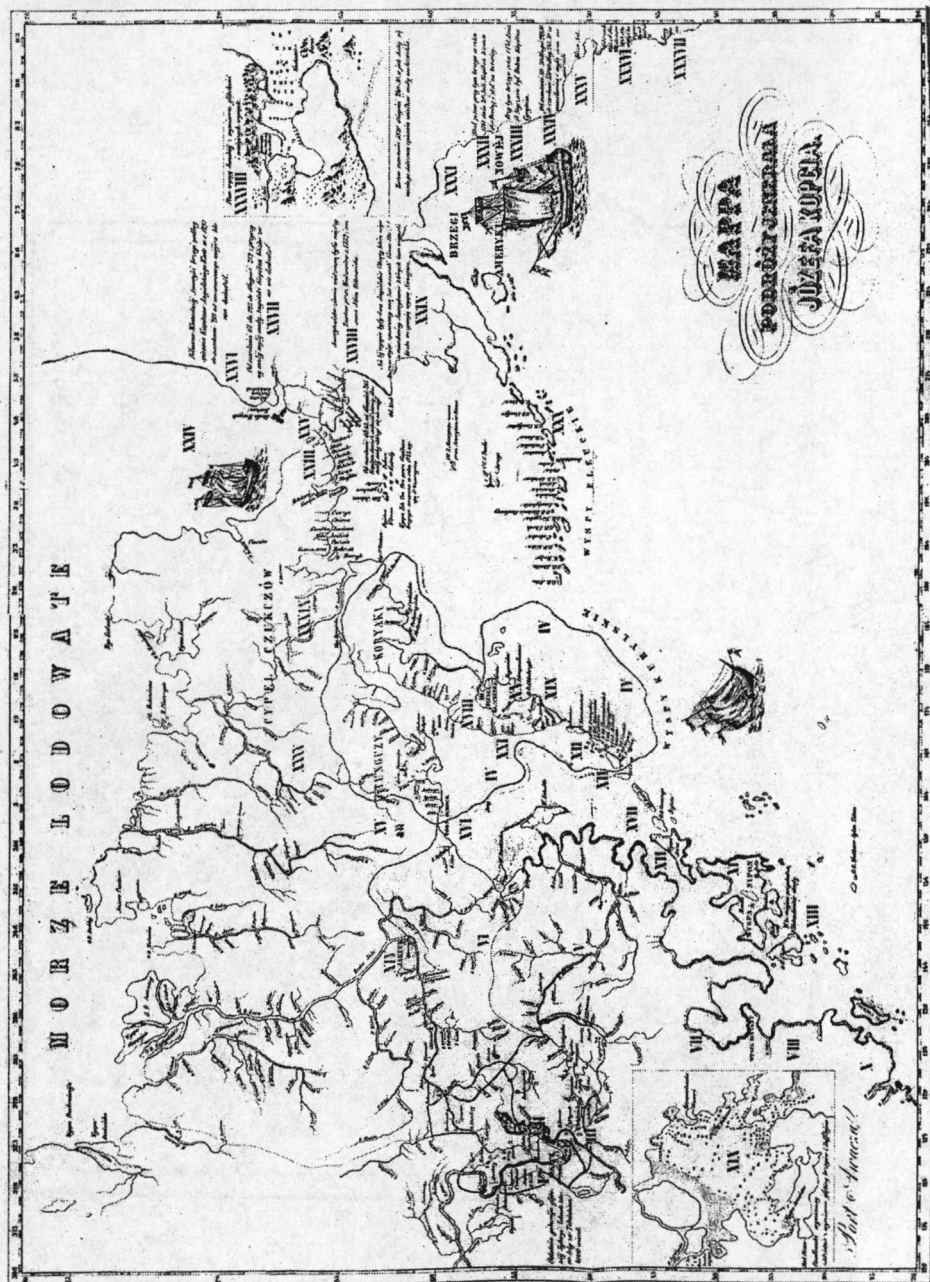
Historians of cartography and surveying have been mainly interested in the work of Polish officers in the service of the Russian Army who worked in the topographical units covering almost all of the Russian Empire. Among Poles whose role in the history of cartography has been

acknowledged were mainly those who reached high positions in the Russian military and civil service, e.g. Józef Chodźko, Bronisław Grąbczewski, Edward Kowerski, Hieronim Stebnicki, Józef and Stanisław Żyliński, Karol Bohdanowicz, Leonard Jaczewski.

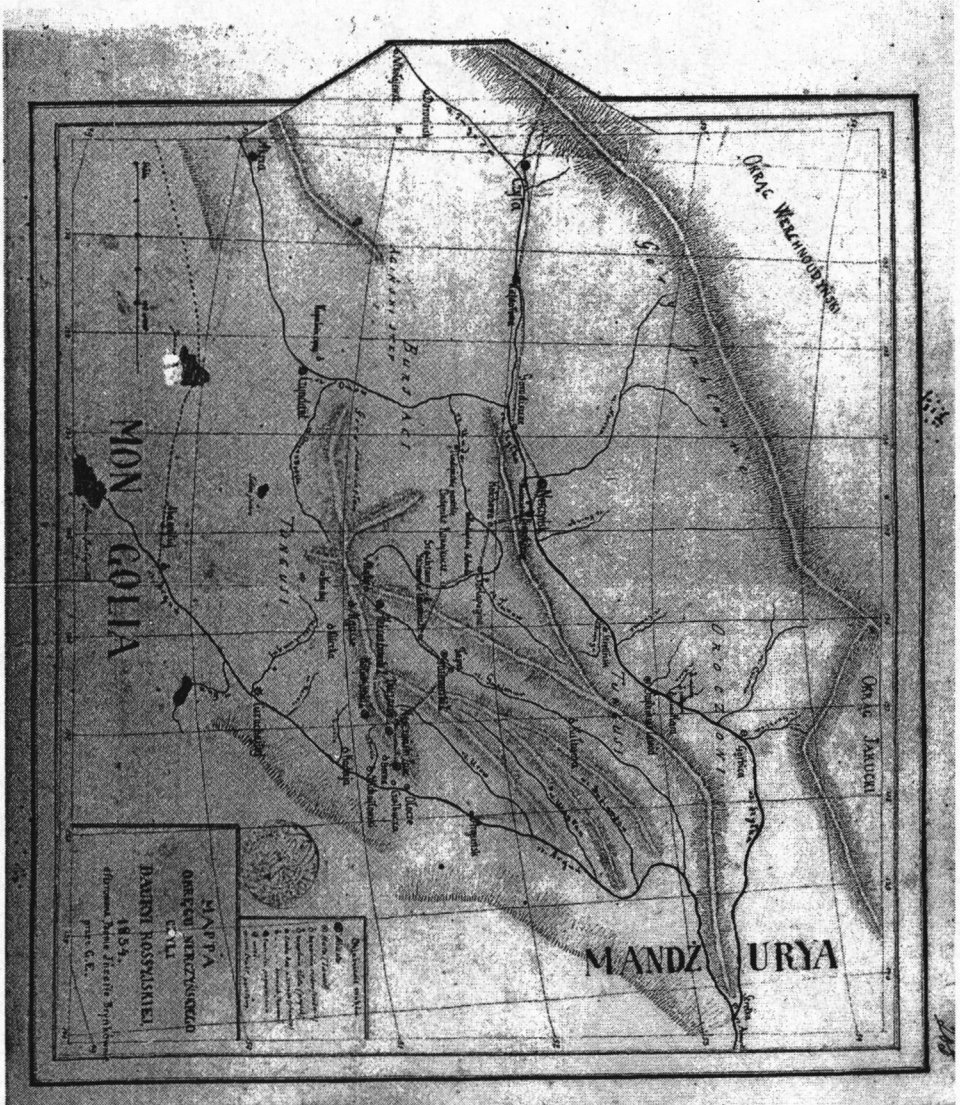
However, one should not forget about the role of many political convicts to Siberia, such as Rufin Piotrowski, Benedykt Dybowski, Jan Czernski, Wiktor Godlewski, Aleksander Czekanowski, as well as many others, who made a significant contribution to expanding our knowledge about this huge territory.

The present paper attempts to present their achievements in the light of the bibliographical materials collected by Bolesław Olszewicz. The materials analyzed include only those that relate to the cartography of Siberia, and these are compared with later and contemporary writings on the subject.

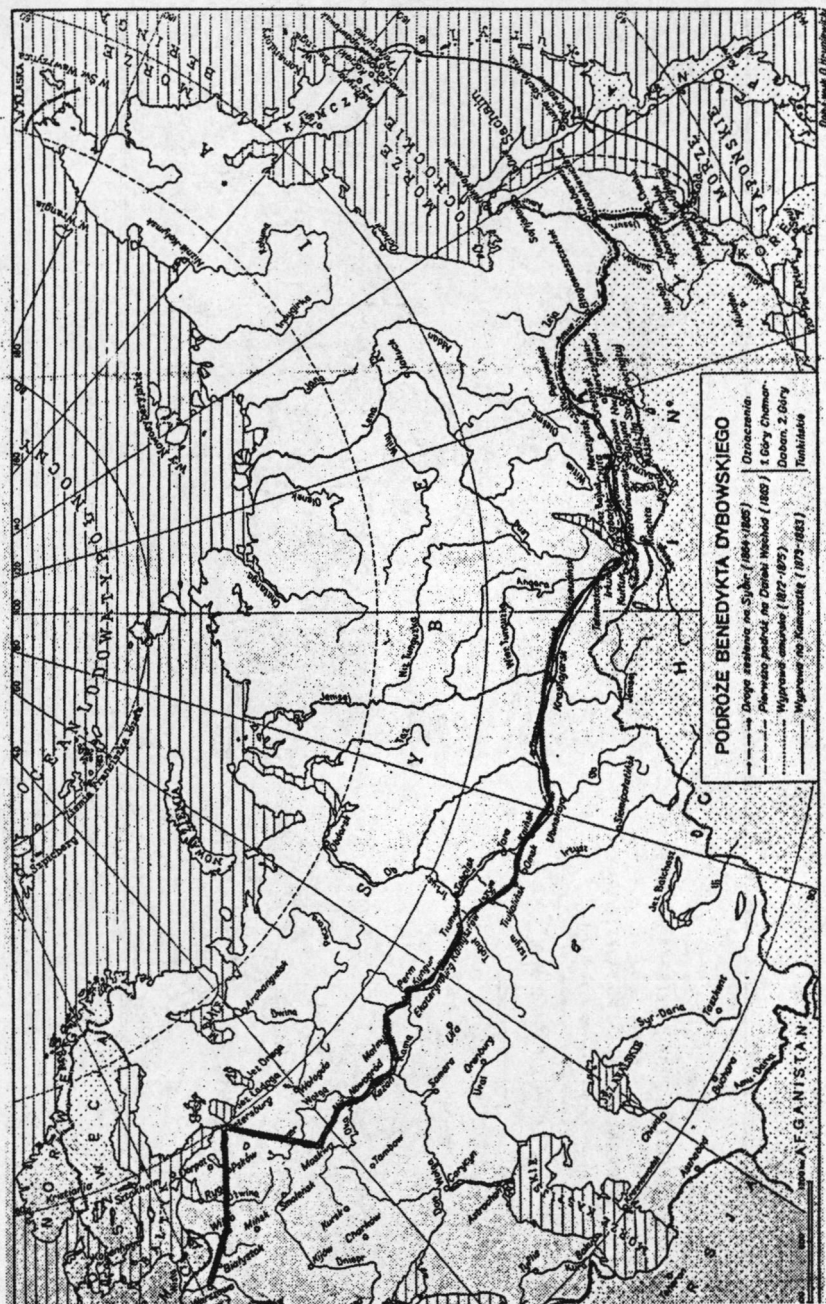
The analysis of the work of Poles in mapping out Siberia, based on the materials of B. Olszewicz shows that his materials are a rich source of inspiration for work on the achievements of Polish cartography in the 19th century.

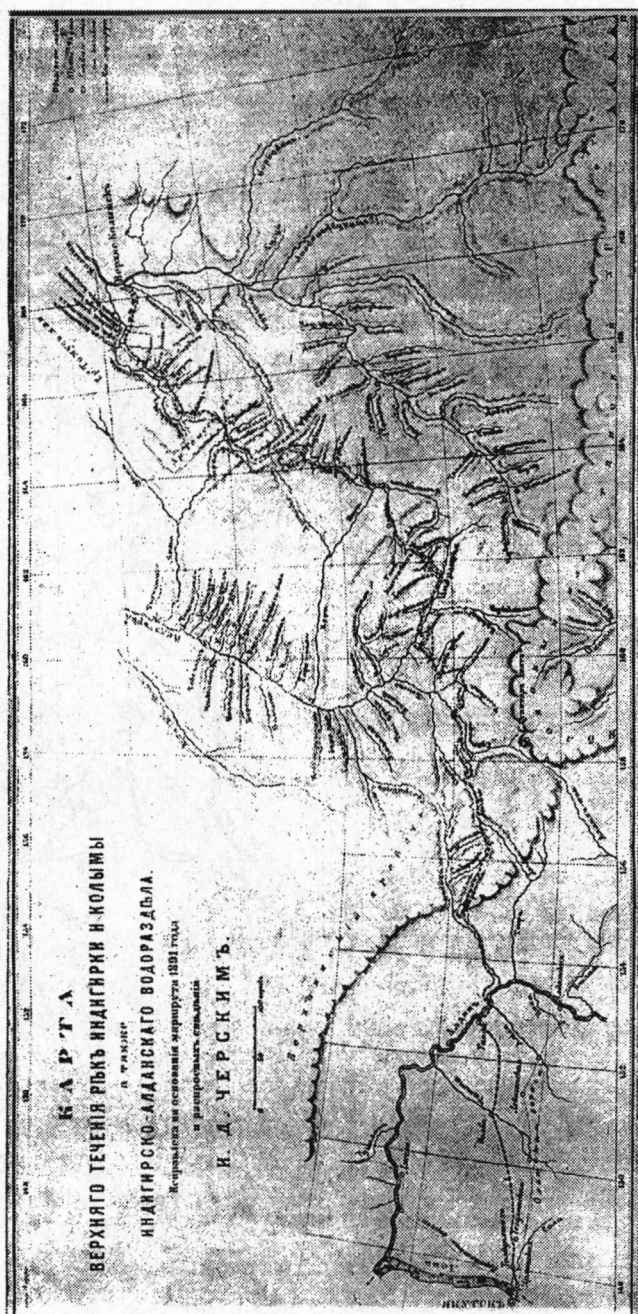
Ryc. 1. *Mappa podróży jenerała Józefa Kopcia*
 Z wydania berlińskiego *Dziennika Kopcia*, Berlin 1863
 [ksero mapy przekazane przez prof. J. Babcicza]

Ryc. 2. Mapa Okręgu Nerczyńskiego... ofiarowana Pannie Józefie Brynkównie przez E.G.
– Gustawa Ehrenberga.

Ryc. 3. Mapa załączona do książki J. Domaniewskiego *Benedykt Dybowski*, Warszawa 1957

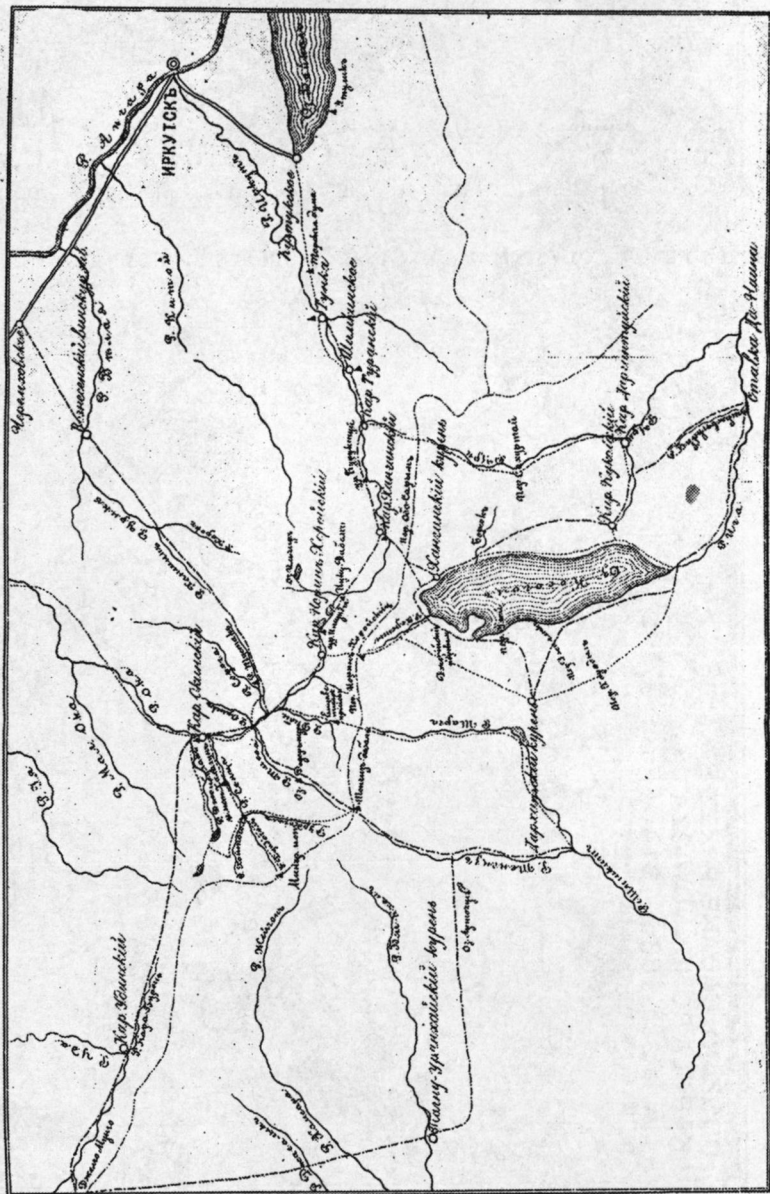

Карта верхнего течения рек Индигирки и Колымы, составленная И. Д. Черским.

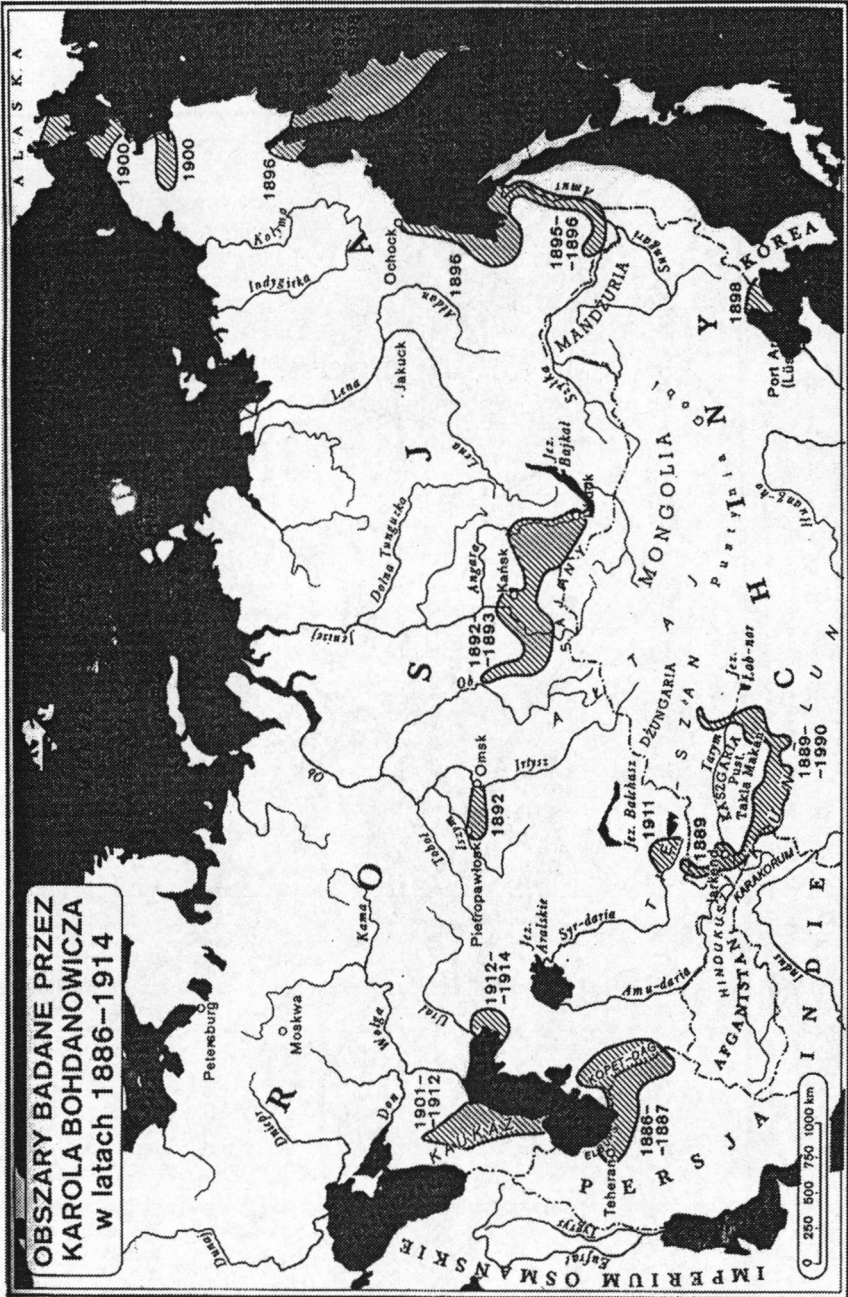
Рис. 4. Karta wierzchniego tieczenija riek Indigirki i Kotymy... Jana Czerskiego

КАРТА

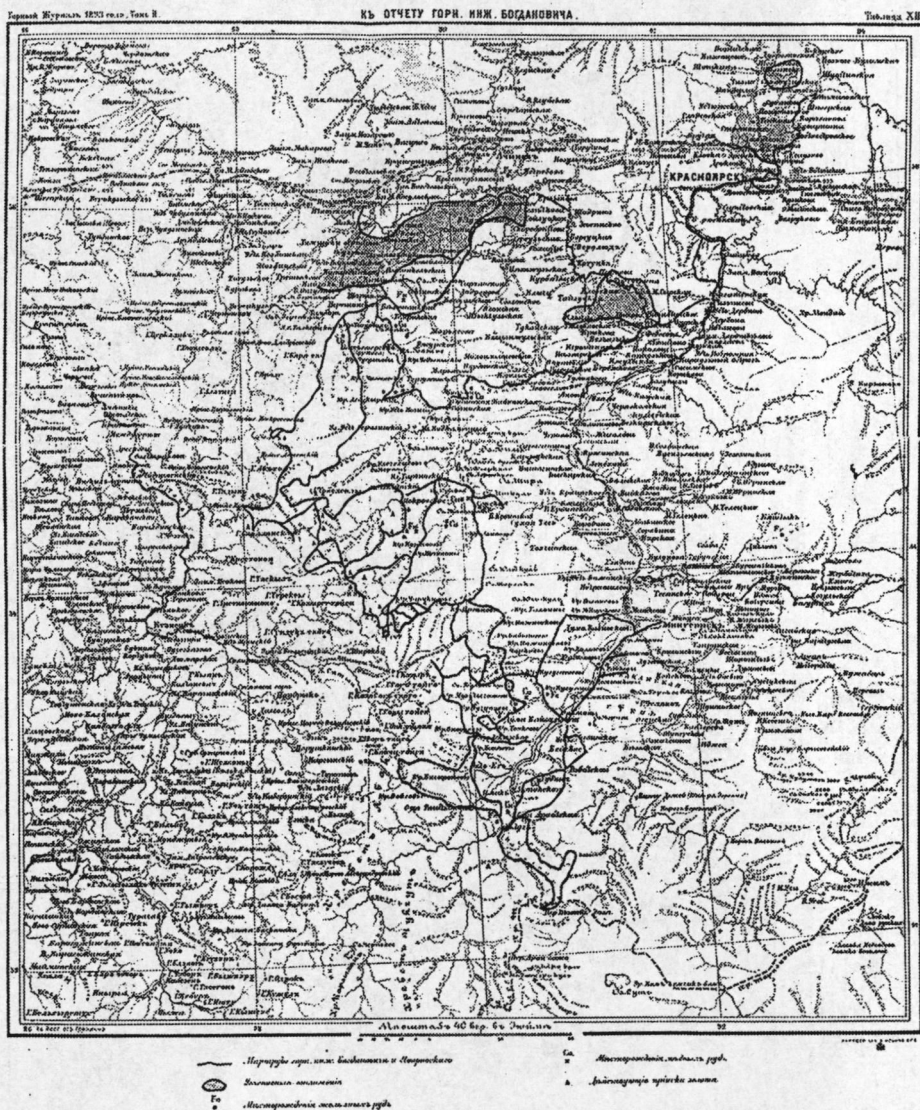
Пути исследования Саянской экспедиции 1881 года
 Пути исследования К. П. Воеводы на Тунгуску и Туболюк.
 Пути исследования, совершённого отрядами от начальника экспедиции Воеводы.
 Направление путей, определённых Саянской экспедицией 1881 года.

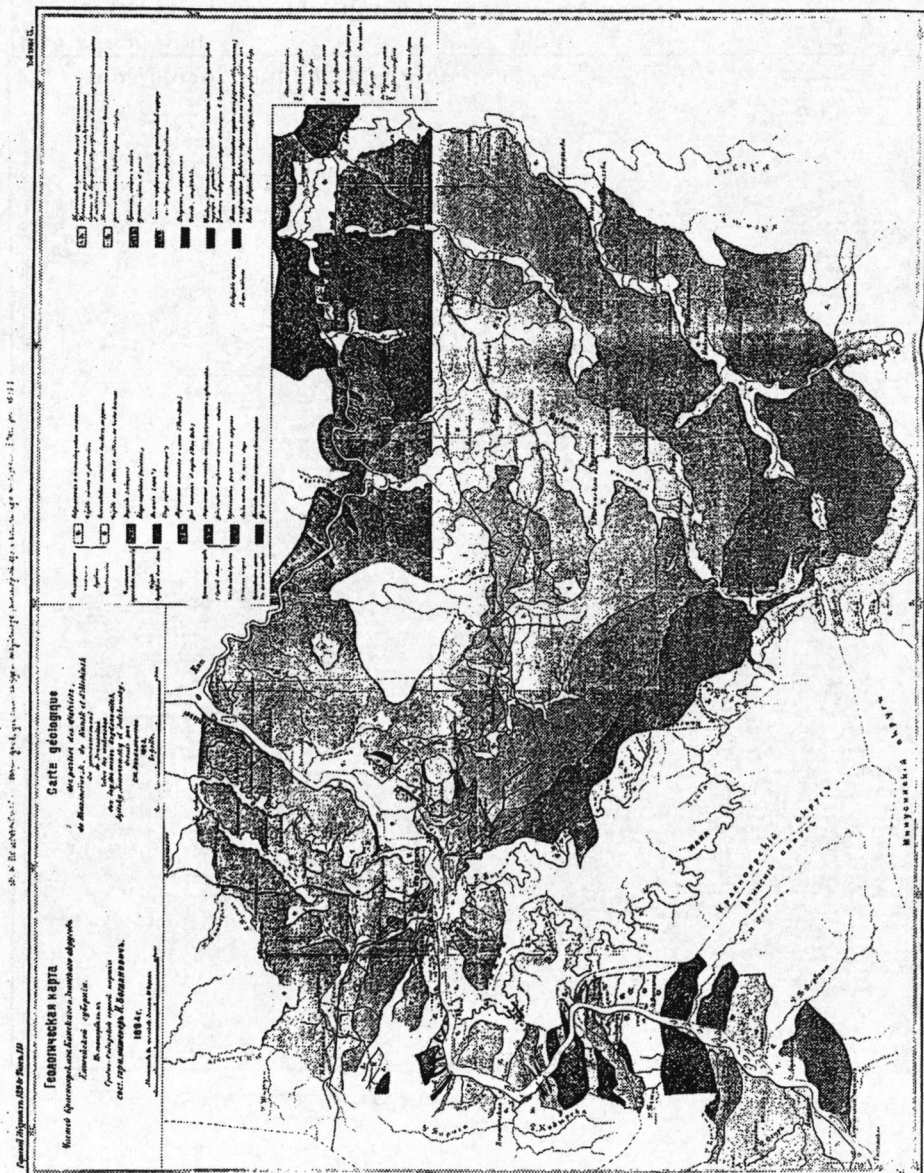
Ryc. 5. Karta пути issledowanija Sajanskoj ekspedicii Leonarda Jaczewskiego

Ryc. 6. Obszary badane przez K. Bohdanowicza w latach 1886-1914

Ryc. 7. Mapa guberni jenisejskiej, 1893 – K. Bohdanowicz

Ryc. 8. Mapa geologiczna okręgów: aczyńskiego, krasnojarskiego i kańskiego.

Ryc. 9. Mapa Krainy Jakuckiej Wacława Sieroszewskiego